

П о в і д о м л е н н я

Олександр Баран

ДАТУВАННЯ ЗАСНУВАННЯ МІСТА ХОЛМА В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Визначення ймовірної дати чи хронологічного проміжку заснування княжого Холма на волинському Забужжі в історичній традиції не зводилося лише до пошуків на матеріалі Галицько-Волинського літопису. Ще від XVII ст. відома історіографічна версія холмського єпископа Якова Суші, яка знайшла свій розвиток у XIX ст., що в різних варіаціях пов'язувала виникнення міста з іменем київського князя Володимира Святославича, або відносила його до ще раніших часів¹. Однак, при докладнішому дослідженні джерел, на які вона опиралася, виявилася їхня відверта тенденційність та здебільшого вигаданість, а, отже, штучність та наукова неспроможність самої версії². Значну допомогу для кращого розуміння ранньої історії Холма дають результати археологічних пошуків, однак вони головним чином спрямовані на доведення існування поселення до XIII ст., залишаючи, значною мірою, поза увагою яскраво описаний в Галицько-Волинському літописі період динамічного розвитку міста в часи правління Данила Романовича³. Це змушує з особливою увагою дослухатись до тих, на жаль, все ж уривчастих свідчень про розвиток поселення у XIII ст., які дійшли до нас на сторінках літопису. Їх аналіз, видається, дає змогу повніше і докладніше, ніж це робилося дотепер, з'ясувати історію виникнення та розвитку княжого Холма.

Перш за все слід зазначити, що матеріал Галицько-Волинського літопису дав ґрунт для формулювання двох відмінних версій щодо часу виникнення Данилового Холма, які склались ще з другої половини XIX ст. — моменту публікації Іпатіївського

літописного списку⁴ і відображають рівень опрацювання самого джерела.

Так, галицький дослідник Ісидор Шараневич був одним із перших, хто, виходячи з тексту Галицько-Волинського літопису та спираючись на хронологію Іпатіївського списку, висловив думку, що Холм заснували в 1223 р. Зокрема, він писав: «Городъ Галичъ перестаесть быти столицею князей (вчений відносить цю подію до 1240 р. — *Авт.*). Данило переселився дальше на полночь въ Холмъ, сбудованный Даниломъ въ украиней Руси зъ города Угровеска р. 1223, коли ще [...] Мстиславъ владѣль Галичемъ, а Данилови выпертому майже зъ Галича и Володимеря лише околици межи Вепромъ и Бугомъ позостали»⁵. Довіра вченого до хронології Іпатіївського списку в галицько-волинській частині викликає певний подив, адже ще Микола Карамзін вказував на її хибність⁶. Критично ставились до неї й інші сучасні І. Шараневичу дослідники, праць яких він не міг не знати⁷. Власне, хибність хронологічної сітки галицько-волинської частини Іпатіївського літописного зводу і стала одним із головних аргументів, що змусили відмовитись від такої версії датування заснування княжого Холма.

Відтак дещо згодом була сформульована інша версія визначення моменту заснування Холма, яка критично розглядала дату 1223 р. й пропонувала віднести подію до пізнішого часу. Одним із перших її висловив російський дослідник А. Лонгінов. Звертають на себе увагу його аргументи, оскільки надалі саме вони використовувались іншими прихильниками цієї версії. «Годъ основанія Даниломъ города Холма не извѣстенъ. Съ достовѣрностью можно только сказать, что онъ существовалъ ранѣе нашествія Куремсы (отнесеннаго по Ипатьевскому списку къ 1259 г.), но былъ построенъ позже 1233 г., ибо во время этого нашествія въ немъ произошолъ пожаръ отъ “окаянныя бабы”. Хотя въ Ипатьевскомъ спискѣ противъ первоначальнаго извѣстія о созданіи Даниломъ Холма выставленъ 1223 годъ, но этотъ годъ не отмѣченъ ни въ Хлѣбниковскомъ, ни въ Ермильевскомъ спискѣ. При томъ, противъ этого года упомянуто о созданіи Холма какъ бы случайно, при исчисленіи Владимірскихъ епископовъ за время Данила и Василька; здѣсь лѣтописецъ говоритъ въ такомъ смыслѣ: “когда со-

зданъ былъ Даниломъ градъ именемъ Холмъ, то поставленъ былъ Иванъ епископомъ”, и т. д. Въ періодъ времени съ 1223 по 1259 годы, подъ коимъ мы встрѣчаемъ уже подробное описаніе постройки Холма, первымъ достовернымъ хронологическимъ указаніемъ слѣдуетъ считать 1233 годъ, ибо этотъ годъ выставленъ во всѣхъ трехъ спискахъ. Съ 1223 по 1233 г. хронологіи совсѣмъ нѣтъ въ спискахъ Ермильевскомъ и Хлѣбниковскомъ. Если принять во вниманіе, что при изложеніи событій, слѣдовавшихъ послѣ 1233 г., лѣтописецъ говоритъ, что “Кондратови ставшу, гдѣ нынѣ градъ Холмъ стоитъ” (по Ипатьев. 1235 г.), и что “воеваша Ятвяги около Охожѣ и Бусовна”, и “еще бо Холму не поставлену бывшую Данилом (по Ипатьев. 1248 г.), то оказывается, что новый городъ (до пожара) не могъ быть поставленъ Даниломъ ранѣе 1233 г.”⁸. Цієї ж версії дотримувався Дмитро Іловайський, який, щоправда, без жодних аргументів стверджував, що Данило Романович заснував Холм близько 1235 р.⁹

Уточнив дату заснування Холма за цією версією Михайло Грушевський. У спеціально присвяченій хронології Галицько-Волинського літопису статті він створив міцний ґрунт для її часового пов’язання¹⁰, а в іншій своїй відомій праці обґрунтував 1237 р. як літописну дату для заснування Холма Данилом Романовичем: «Історію заснування Холма досить докладно оповідає Галицька літопись, при нагоді його пожежі 1259 року. Данило, каже вона, побачив на ловах гарне місце, що йому дуже сподобало ся: на горі стояв ліс, навколо нього поля. Він запитав ся у місцевих людей, “тоземѣць”, як зветь ся се місце, і вони відповіли, що воно зветь ся Холм. Воно так сподобало ся Данилу, що він постановив тут збудувати замок, “градець малъ”, і в нім церкву Івану Злотоустому. З сього оповідання, котрого ми не маємо ніякої причини маловажати, виходить, що на місці Холма перед збудованнем города за Данила не було ніякої оселі. Позиція була дійсно дуже добра для кріпости: гора стояла на розі річки Угорки й малого потічка, що тече до неї; багністі річки й багна боронили приступу. На сій горі свій перший “малий городок” Данило поставив, видко, десь коло 1237 р.»¹¹. Аргументи вченого наступні: «Так виходить з порівняння з одного боку — Іпат. с. 516¹²: “Кондратови же ставшу

кде нынѣ градъ Холмъ стоить” (1236/7 р., пор. Іпат. с. 531: “еще бо Холму не поставлену сущу” — в подіях 1234 р.), з другого боку с. 517: “во Холмѣ будую ему” (події 1238 р.), та дальших згадок — Іпат. с. 524, 528, 529. В історії міста, в Іпат. с. 588 сказано, що первісний “градець малъ” розширено ще перед приходом Бату (треба, мабуть, розуміти похід 1242 р.): “и созда градъ иный, егоже Татарове не возмогоса прияти, егда Батый всю землю Рускую пойма”¹³. Таким чином, М. Грушевський, виходячи з даних Галицько-Волинського літопису, вважав, що перші укріплення на Холмській Гірці Данило Романович збудував близько 1237 р., втім, ще до монгольської навали, встигнувши розширити укріплення міста.

Така версія, що відносить заснування Холма до 1237 р., стала домінуючою в українській історіографії ХХ ст. Саме на цей рік як дату заснування Холма вказували Іван Крип'якевич (1237 р.), Микола Котляр (1237–1238 роки; 2-а пол. 1236 — 1-а пол. 1238 років; 1237 або 1238 р.; 2-а пол. 1236 — 1-а пол. 1238 років), Наталя Яковенко (1237 р.) та інші дослідники¹⁴.

М. Котляр, аргументуючи свою позицію, наводить уже добре відоме обґрунтування, доповнивши його деякими новими міркуваннями. «Галицький літописець повідав про заснування улюбленого міста Данила, його другої столиці Холма ретроспективно, набагато пізніше по тому, близько 1256 р. На нашу думку, місто було започатковане в 2-й пол. 1236 — 1-й пол. 1238 р. З тільки-но процитованого літописного повідомлення (“Кондратови же ставшю, где нынѣ градъ Холмъ стоить” — *Авт.*) зрозуміло, що влітку 1236 р. Холма ще не існувало. Але вже через два роки, 1238 р., Данило перебував у нещодавно збудованому Холмі, коли галицьке віче закликала його на князювання (“Прійде вѣсть Данилу, будущю ему в Холмѣ, яко Ростиславъ съшелъ естъ на Литву”). [...] Переконані, що збудований на західному пограниччі Волинської землі Холм не випадково виник у 1236–1238 рр. Саме тоді стали ворожими стосунки з мазовецьким князем. Можливо, Данило зважав на небезпеку з боку хрестоносців, що отаборилися у Мазовше»¹⁵.

З думкою про спорудження Холма у другій половині 30-х років XIII ст. погоджується Петро Толочко. Як і М. Котляр він аналізує відповідні фрагменти Галицько-Волинського літопису, відтак підсумовує: «...если летописец не ошибся в своих свидетельствах, основание города Холма следует датировать 1237–1238 гг.»¹⁶.

Втім, у працях окремих сучасних дослідників, незважаючи на уже хрестоматійність 1237 р. як дати заснування Холма, спостерігається ренесанс висловленої ще І. Шараневичем версії, яка відносила подію до 1223 р. Так вважає краківська дослідниця Малгожата Сморгонь Ружицька: «Chełm wzmiankowany jest w źródłach po raz pierwszy w roku 1223»¹⁷, і в іншій праці: «Chełm, założony przez księcia Daniela zapewne na początku lat dwudziestych XIII wieku, wzmiankowany w źródłach po raz pierwszy w r. 1223, około połowy tego stulecia stał się główną siedzibą książęcą i biskupią»¹⁸.

Луцький дослідник Михайло Кучинко дотримується тієї ж думки. Він висуває такі аргументи на її підтвердження: «Значним політичним і культурним осередком XIII–XIV ст. був Холм, столиця однойменної землі і Волинсько-Галицької держави. В літописі оповідь про його заснування поміщена під 1259 р. при описі великої пожежі. Однак ця дата викликає сумнів, а тому ми проаналізували в ретроспективному плані літописні згадки про місто з метою уточнення часу його спорудження. Так, місто згадується як існуюче в 1249 р., а під 1248 р. у зв'язку з нападом ятвягів сказано: “Іще ж Холм не був поставлений Данилом”. Проте 1243 р. говориться: “Данило перебував у Холмі...”. Під 1240 р. теж читаємо про його існування: “Ростислав Володимирович прийшов до Данила в Холм”. Але п'ятьма роками раніше, під 1235 р. записано: “Конрад (князь Мазовецький) став там, де нині город Холм стоїть”. Виходить, що міста тоді ще не було, та це заперечує інший запис під цим же роком: “Прийшла вість Данилові, який перебував у Холмі, що Ростислав виступив на Литву”. Попри плутану хронологію, з'ясовується, що місто існувало ще раніше, бо під 1223 р. читаємо: “Данило звів город на ймення Холм”. Отже, княжий Холм почав будуватися в 20-их роках. Спочатку Данило “поставив

невеликий городок”, а потім “спорудив інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив”»¹⁹. В аргументації дослідника, безперечно, не може не дивувати повне ігнорування давно доведеної в історіографії хибності хронологічної сітки джерела та незнання (?) реконструйованих дат, коли описані події насправді відбувалися.

Грунтуючись на загальних спостереженнях над ходом історичних подій, до 1220-их років відносить початок зацікавлення Данила Романовича холмським узвишшям та спорудженням там «града малого» і львівський дослідник Володимир Александрович, однак активну розбудову міста датує 1240-ми роками²⁰.

Отже, коли ж засновано Данилів Холм, і що, власне, зробив тут князь? Котра з історіографічних версій ближча до істини? Чи можливо їх узгодити між собою, або запропонувати цілковито нову? Відповіді на ці запитання спробуємо дати у подальшому викладі.

Насамперед хотілося б вказати на «вузькі місця» обох версій. Головною перешкодою, яка не дозволяє прийняти дату 1223 р., є уже відзначена хибність хронологічної сітки Іпатіївського списку літопису у галицько-волинській частині. Крім того, розповідь про володимирських єпископів, в ході якої і згадано про заснування Холма, розглядається як вставка, зроблена пізнішим книжником²¹. Так, зокрема, відомий дослідник Галицько-Волинського літопису Антон Генсьорський розглядав це оповідання як нотатку редактора другого холмського зводу 1269 р. у тексті першого холмського зводу 1255 р.²² Подібним чином нещодавно висловився і П. Толочко, вказавши на літописну статтю 1223 р. як на нотатку, зроблену редактором Холмського літопису близько 1258 р.²³

У популярнішій версії, яка відносить заснування Холма до 1237 р., слабкою ланкою є той факт, що за короткий період між 1237 та 1240 роками поселення мало пережити два періоди розбудови («градець малъ» та «град иныи»), між якими, очевидно, мала бути і якась пауза, під час якої Данило Романович повинен був мати можливість переконатися, що у справі побудови нового міста «Бѣ помощникъ ему и Юанъ спѣшникъ емоу»²⁴, що, у свою чергу,

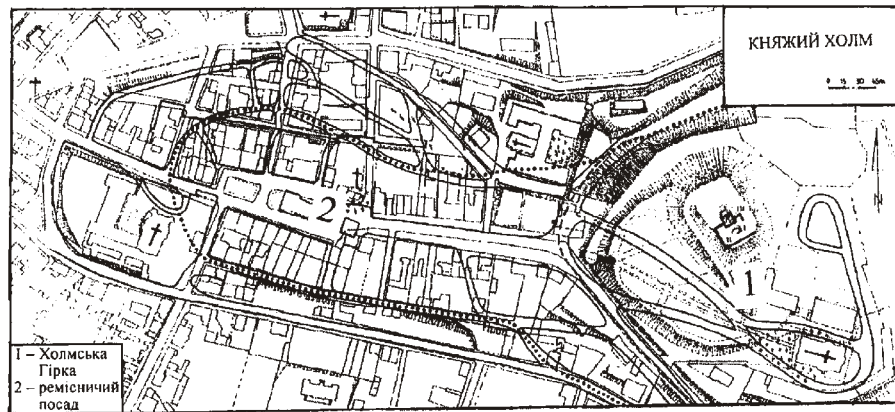

Рис. 1. План міста Холма княжих часів

передбачала ще якісь події (а, отже, час). Власне, наскільки можна припускати, «град иный» мав би вже існувати 1238 р., коли «приде вѣсть Данилоу. во Холмѣмѣ боудоущю емоу»²⁵. Тоді місто мало вже бути достатньо великим, щоб у ньому могла розміститись дружина князя («изииде Даниль со воии. со Хольма»²⁶). Тож дата 1237 р. для заснування міста виглядає не такою вже й переконливою.

Для того, щоб з'ясувати, що і як відбувалося у справі заснування Холма, звернімося спочатку до даних археології. Як свідчать результати археологічних пошуків, поселення на місці Холма існувало й перед XIII ст. На території міста археологи зробили дуже важливі знахідки. Мова йде, зокрема, про роботи на вулицях Любельській 14–20, Кривій 32/34, Шкільній 8–10 та Св. Миколи 7–9, тобто на місці розташованого у княжі часи біля підніжжя Високої Гірки ремісничого посаду. Тут у 1990-х роках працювали Станіслав Голуб, Алісія Лясота-Москалевська, Урсула Рушковська та інші археологи. Побіжно варто зазначити, що сліди поселення на території міста фіксуються ще від часів неоліту (3500–1800 роки до н. е.)²⁷. Однак особливо привертають увагу об'єкти XI–XII століть. До цього періоду належать знахідки на розкопах 19, 19А, 99 та 60 в межах згаданих вулиць. Досліджені території знаходяться близько одна від одної і є частинами того ж поселення.

На розкопі 19, який упродовж 1991–1995 років досліджував відділ археології Окружного музею, знайдено багато уламків керамічних виробів та кісток тварин; відкрито три напівземлянки, інші господарські споруди. Одна з напівземлянок мала виміри 300 × 180 і була заглиблена в землю на 100 см, зі слідами покрівлі. Лише з неї видобуто понад 100 фрагментів кераміки, жорновий камінь, кістки тварин, фрагменти виробів зі скла тощо²⁸.

Північніше знаходиться розкоп 19А, який досліджувався 1995 р. Тут знайдено сім господарських ям, а також колодязь діаметром 160 см і глибиною 220 см, що функціонував до зламу XII–XIII століть. На його дні знайдено кераміку, прикраси з бронзи, уламки скла, залізні знаряддя, багато кісток тварин²⁹.

Найважливіші знахідки зроблено на розкопі 99. З XI–XII століть тут, зокрема, віднайдено три напівземлянки з великою кількістю матеріальних залишків. В одній з них виявлено 1130 фрагментів кераміки, 7 фрагментів скла, 1 залізний ніж, 2 фрагменти белемнітів зі слідами обробітку, 1 предмет з пісковіку, долото з рогу сарни, 317 фрагментів кісток тварин³⁰. Також тут відкрито залишки кам'яної стіни, мурованої з використанням вапняного розчину, яка, очевидно, є частиною стіни будинку. Біля неї знайдено унікальну бронзову форму для виготовлення срібних і золотих прикрас — колтів із двома стилізованими птахами. Виявлено також дві прикраси, виготовлені з цієї форми³¹. Як відомо, такі оздобу на Русі носили багаті заміжні жінки. Це може свідчити як про економічну вагу самого поселення, так і про розвиток там золотарського виробництва. Привертає увагу також форма для відливання або відтискання малих округлих предметів, подібних до монет, призначення якої не до кінця зрозуміле³². У східній частині 99-го розкопу знайдено сліди укріплень із залишками дерев'яних балок (палісада?). Очевидно, тут проходила межа поселення в XI–XII століттях. Нарешті, розкоп 60 — це цвинтар, де виявилось декілька могил XI–XII століть³³.

Ситуація виглядає так, що є підстави говорити не лише про поселення біля Високої Гірки, але й певний його економічний розвиток.

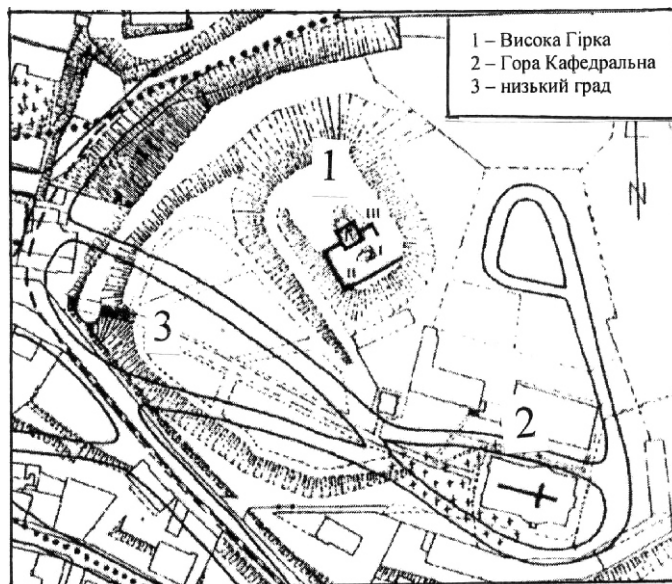

Рис. 2. План холмського дитинця княжих часів

Що ж стосується Холмської Гори, то її можна поділити на три частини: Висока Гірка, низький град та Кафедральна Гора. У першій та другій частинах археологам не вдалось виявити слідів поселення з-перед XIII ст., хоч В. Зін та В. Грабський у 1966 р. писали, що фундаменти палацу XIII ст. на Високій Гірці знищили значні частини раніших валів старшого граду, які датували XI–XII століттями³⁴. Істотними є наслідки досліджень на Кафедральній Горі, проведені в грудні 1993 р. та січні 1994 р. Тут знайдено 295 фрагментів кераміки, 16 фрагментів скла, 2 фрагменти тарілок, 19 кісток тварин та ін³⁵. Значна частина знахідок датується широко X–XIII століттями. Однак як, всупереч ранішим твердженням окремих польських археологів, засвідчили останні дослідження, Холмську Гірку заселено лише в XIII ст.³⁶

Назагал видається справедливим ствердити, що в XI–XII століттях на території середньовічного Холма, власне Підгір'ї, існувало поселення з укріпленнями та ремісничим осередком. Згідно з класифікаціями, прийнятими серед археологів, на основі цих да-

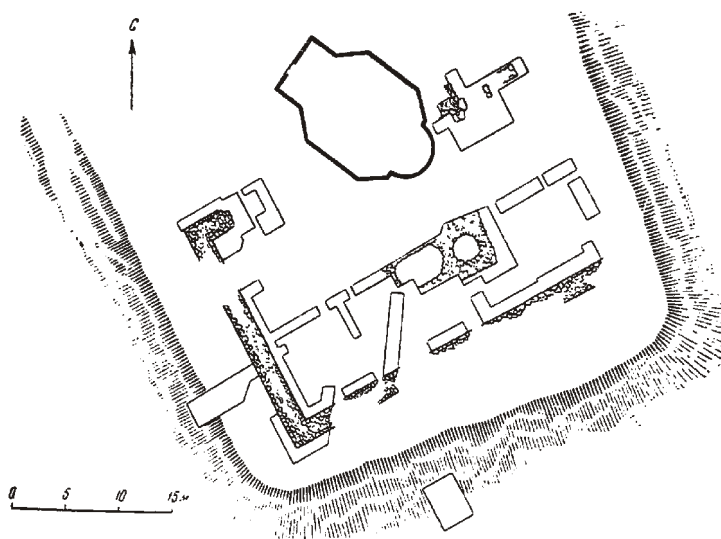

Рис. 3. Княжий палац на Високій Гірці у Холмі. План розкопок 1910–1912 років

них його ще не можна назвати містом, оскільки не знайдено переконливих доказів існування дитинця, а тому це поселення слід охарактеризувати як торгово-ремісничє селище.

Укріплення Данила XIII ст. на Високій Гірці з археологічного погляду вивчені недостатньо. Тут відкрито кам'яний мур, зведений із вапняного каменю. Він утворює прямокутний у плані простір, загальними розмірами 38 × 22 м. Споруда добре збереглась на висоту до 3,30 м. Товщина муру близько 2 м. Як припускають дослідники, це залишки палацового комплексу. Розкопано також залишки оборонної вежі першої половини XIII ст.³⁷

Таким чином, виходячи насамперед з археологічних даних, можна вважати, що в момент зацікавлення Данила Романовича холмським узвишсям біля його підніжжя вже існувало поселення. Зрештою, мабуть, не випадково літопис зберіг згадку про «тоземѣць», які повідомили князю місцеву назву облюбованого ним місця («и вопроша тоземѣць. како именуется мѣсто се. они же рекоша Холмъ емоу. имя есть»)³⁸. На наявність села/селища поруч із містом Данила на холмській горі вказує і фрагмент, що стосується розширення міста після монгольської навали: «нача призывати.

приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь. иноязычники. и Ляхы [...] и бѣ жизнь. и наполниша двори. ѿкр(ѣ)тъ кра(д) **поле села** (виділення моє — О. Б.)»³⁹. Втім, у Четвертинському (Погодинському) та Острозькому (Хлебніковському) списках слово «села» випущено, отже, читається лише «ѿкр(ѣ)тъ града* поле», а в Іпатіївському пізніше на полі дописано сполучник «и»: «ѿкр(ѣ)тъ кра(д) поле и села»⁴⁰.

Спробуємо простежити процес розбудови Холма, відштовхуючись від даних Галицько-Волинського літопису, результатів археологічних досліджень та топографії поселення.

Літописне оповідання 1259 р. так описує момент заснування: «Данилови бо княжащоу. во Володимѣрѣ созда градъ Оугорскъ. и постави во немъ пискоупа. яздящоу же емоу по полю. и ловы дѣющоу. и видѣ мѣсто красно. и лѣсно на горѣ. ѿбходящоу ѿкroudъ его полю. и вопроша тоземѣцъ. како именуется мѣсто се. они же рекоша Холмъ емоу. имя есть. и возлюбивъ мѣсто то. и помысли да сожижеть на немъ градець малъ. ѿбѣщася Бѣу стѣмоу Иваноу. Златоустоу. да створиць во имя его. црѣвь и створи градѣць малъ»⁴¹.

Де розташовувався «градець малъ»? Зважаючи на віднайдені залишки княжого дитинця на Високій Гірці, можна гадати, що там і розташовалося перше Данилове укріплення — «градець малъ» — це найвище та найзручніше місце на холмському узвишші.

Літописець продовжує: «и видѣвъ же яко Бѣ помощникъ емоу и Іѿанъ спѣшникъ емоу есть и созда гра(д) иньи. егоже Татарове не возмогоша прияти. егда Батыи всю землю Роускою поима. тогда и цр(ѣ)въ стѣи Троицѣ зажьжена бы(ѣ). и паки создана бы(ѣ)»⁴².

Таким чином, після закладення перших укріплень через деякий час за наказом Данила Романовича спорудили «град иньи». Можна припустити, що йдеться про територіальне розширення княжої резиденції на увесь простір Холмської Гірки, а не оточення мурами чи дерев'яним зрубом ремісничого посаду (первісного передданилового поселення). На це вказує твердження літопису, що «егоже (“град иньи” — *Авт.*) Татарове не возмогоша приятии.

* Так у Острозькому і Четвертинському списках.

егда Батый всю землю Роускою поима. тогда и цр(к̃)въ с̃той Троицѣ зажьжена бы(с̃). и паки создана бы(с̃)»⁴³. Отже, монголи не здобули Данилових укріплень на Холмській Гірці, однак сплюндрували ремісничий посад. З цього ж повідомлення можна здогадуватись, що і церква Св. Трійці знаходилась не в межах княжого міста на Холмській Гірці, а в посаді. Чи її будівництво (тієї споруди церкви, що спалили монголи) — це справа рук майстрів Данила Романовича, літопис не дає відповіді. Втім джерело повідомляє про її відновлення після навали.

Таким чином, період забудови міста до монгольської навали 1241 р., який можна назвати початковим періодом, чи періодом заснування, складався з двох етапів: спорудження «градца малого» та «града иного». Їх суть полягала в тому, що Данило Романович заклав та почав розбудовувати укріплення на Холмській Гірці, поруч із раніше існуючим на Підгір'ї сільським поселенням.

До якого ж часу слід відносити ці періоди?

Тут доцільно звернутися до оповідання Галицько-Волинського літопису, в якому під 1223 р. вперше згадується Холм. Як зазначалося, ще М. Грушевський вказував на ретроспективний характер цієї вставки, що «зроблена без ніякого звязку з текстом»⁴⁴. А. Генсьорський також розглядав це оповідання як пізнішу вставку, зроблену редактором другого холмського зводу 1269 р. у тексті першого холмського зводу 1255 р.⁴⁵ Солідаризується з таким поглядом і П. Толочко, вказуючи на літописну статтю 1223 р. як на нотатку, зроблену редактором Холмського літопису близько 1258 р.⁴⁶

Справді, розповідь про володимирських та холмських єпископів, при якій згадано і про закладення Холма, перериває зв'язний логічний виклад, що дійсно свідчить про її вставний характер. Але виникає запитання, чому пізніший редактор помістив це оповідання саме перед оповіддю про похід на Калку — це проста випадковість, чи, може, князь дійсно наказав закласти «градець малъ» саме перед цією пам'ятною подією? Якщо ми порівняємо розповідь 1223 р. і початок розповіді 1259 р., у яких ідеться про заснування Холма, то побачимо їхню внутрішню схожість⁴⁷.

У першому оповіданні стверджується, що, княжачи у Володимирі, Данило Романович заснував Угровеськ, а потім «градець

маль» Холм. У другому випадку увага зосереджена не на містах, а на єпископах. Але й тут спочатку перераховуються єпископи за княжіння Данила у Володимирі, потім згадується заснування Холма, але відразу ж відготовується угровський єпископ, який був перед перенесенням єпископії до Холма. Отже, в обох випадках присутня схема: Володимир–Угровськ–Холм. Така схема, безумовно, відображає погляд середини XIII ст. (1269 р. чи 1258 р., якщо приймати думку А. Генсьорського та П. Толочка). Втім, важливий ще один момент — в обох випадках стверджується, що Угровськ та Холм засновані майже одночасно — у період правління Данила Романовича у Володимирі. Це змушує уважніше поставитися до факту хронологічного пов'язання пізнішим редактором заснування Холма та битви на Калці. 1223 р. — дата, що з'являється завдяки хронологізатору Іпатівського літопису, безперечно, умовна. Проте, неможливість спресувати закладення первісних укріплень Холма та його розбудову до такого рівня, яким він постає у 1238 р., до 1–2 років, дозволяє використовувати її як орієнтир для визначення початку зацікавлення холмським узвишшям з боку Данила Романовича. Відтак, 1220-ті роки справді можна вважати часом заснування «градца малого» на Холмській Гірці.

Оповідання 1259 р. (початок)

«Данилови бо княжашоу. во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ. и постави во немь пискоупа. яздяшо же емоу по полю. и ловы дѣюшоу. и видѣ мѣсто красно. и лѣсно на горѣ. обьходяшо оокругъ его полю. и вопроша тоземѣць. како именуется мѣсто се. ѿни же рекоша Холмъ емоу. имя есть. и возлюбивъ мѣсто то. и помысли да сожижеть на немь градець малъ. обѣшася Бѣу стѣмоу Иваноу. Златоустоу. да створить во имя его. црѣвь и створи градѣць малъ»⁴⁸.

Оповідання 1223 р.

«Въ [лѣта ж Данила]^{*} и Василка. Романовичю бѣахоу Володимѣрскыи пискоупѣ. бѣ бо Асафѣ. блѣжныи преподобныи стѣль Сѣое Горы. и потомъ бѣ Василѣи ѿ(т) Сѣое Горы. и потомъ бѣ Микифорѣ. прирокомъ Станило. бѣ бо слоуга Василковъ преже. и потомъ Коузма. кроткыи прпбн(д)ыи смиренныи. пискоупъ Володимѣрскыи. Бѣу же изволившю. Даниль созда градъ. именовъ Холмъ. создание же его. иногда скажемъ. Бѣиеню же волею избранъ бы(с). и поставленъ бы(с). Иванъ пискоупъ. княземъ Даниломъ ѿ(т) клироса. великое црѣви стѣои Бѣи. Володимѣрской. бѣ бо преже того пискоупъ. Асафѣ. Воугровскыи. иже скочи на столъ митрофолить. и за то свѣрженъ бы(с) стола своего и переведена бы(с) пискоупья во Холмъ»⁴⁹.

* Текст у квадратних дужках подано за Острозьким списком. В Іпатіївському у цьому місці читається наступне: «лѣ(т) 6730 Данило».

Однак такий висновок, видається, суперечить іншим повідомленням джерела. Так, під 1248 р. Іпатіївський список подає досить несподівану, з огляду на загально поширену, оперту на джерелі думку, згідно з якою, принаймні, з 1237 р. Данилів Холм мав уже існувати, інформацію: «Въ лѣ(т̃) [1248] Воеваша Ятвязѣ. коло Охоже и Боусовна. и всю страну и тоу поплѣниша. и еще бо Холму. не поставленоу бывшоу. Даниломъ»⁵⁰. Цілком очевидно, що в даній ситуації ми маємо справу з черговою помилкою хронологізатора Іпатіївського списку. Коли ж відбувся напад ятвягів на Охож і Бусовно — поселення, розташовані поруч із Холмом? Суперечливість дати із уже встановленими фактами щодо часу заснування Холма спростовує названу в літописі дату — 1248 р.

Контекст оповідання 1248 р. дає можливість віднести описані в ньому події до значно ранішого часу. Так, попередня розповідь під 1247 р. повідомляє про напад Литви на Мельницю та Ликовно⁵¹. Згідно з М. Грушевським, він стався близько 1245 р.⁵² В оповіданні розповідається, що Данило і Василько відбили цей напад і гнали нападників аж до Пінська. Завершується оповідання такими словами: «мл(с̃)тью Бѣиєю побѣгшимъ Литвѣ и избити быша. и плѣнъ всь ѿ(т)яша [...] иде вѣсть. Данилоу. и Василкоу. и бы(с̃) ра(д̃)сть велика. во Пиньскѣ гра(д̃)»⁵³. Втім, оповідання 1247 р. на цьому не закінчується, воно містить, ще одну фразу: «преже же воины Данилови Черниговское. сѣдящоу емоу. в Галичѣ. а Василкоу в Володимерѣ»⁵⁴. Далі йде початок статті 1248 р.: «Въ лѣ(т̃) [1248] Воеваша Ятвязѣ. коло Охоже и Боусовна»⁵⁵.

Зважаючи на те, що дати 1248 р. немає у Острозькому та Четвертинському списках Іпатіївського літопису, отже її не було в оригіналі, є усі підстави вважати останню фразу статті 1247 р. початком літописної статті 1248 р. Відтак, розповідь про напад ятвягів на Охож і Бусовно первісно мала б виглядати так: «преже же воины Данилови Черниговское. сѣдящоу емоу. в Галичѣ. а Василкоу в Володимерѣ. Воеваша Ятвязѣ. коло Охоже и Боусовна. и всю страну и тоу поплѣниша. и еще бо Холму. не поставленоу бывшоу. Даниломъ»⁵⁶.

Таким чином, датуючою для визначення того, коли відбувалися описані в оповіданні 1248 р. події, які засвідчують, що на той

момент княжого Холма ще не було, є згадка про «Чернігівську війну». Коли ж вона відбувалась?

Галицько-Волинський літопис розповідає про похід Данила Романовича в Київщину на заклик Володимира Романовича, а звідти на Чернігів під 1234 р.⁵⁷ З цією датою погоджується М. Грушевський⁵⁸. Отже, напад ятвягів на Охож і Бусовно стався близько 1234 р., відтак і княжого Холма станом на цей 1234 р. ще не існувало.

Двома роками пізніше — 1236 р.⁵⁹ — відбувся похід мазовецького князя Конрада, спільно з київським князем Михайлом Всеволодовичем проти Данила Романовича, піч час якого «Кондратови же ставшоу. кде нынѣ гра(д) Холмь. стоить. пославшо емоу. ко Червнюу воевать»⁶⁰. Отже, і тоді Холма ще не було (?). Проте, вже 1238 р.⁶¹ він згадується як достатньо розбудоване поселення, здатне вмістити дружину Данила Романовича: «приде вѣсть Данилоу. во Хольмѣ боудоущю емоу. яко Ростиславъ сошель естъ на Литву [...] изииде Даниль со воии. со Холма. и бывшо емоу. третии днь оу Галичи»⁶².

Як зазначалося, ці оповідання в історіографії розглядаються як такі, що заперечують існування Холма у той час. Однак їх ближчий розгляд дозволяє обґрунтувати дещо інший погляд.

Перш за все, ми знаємо, що засновуючи «градець малъ» на Високій Гірці у Холмі, Данило розташував його поруч із уже існуючим сільським поселенням. Втім, очевидно, дерев'яні і ненадійні на той час укріплення «градца малого» слугували лише місцем збору данини і не могли мати якогось принципового оборонного значення для регіону. Відтак, коли 1234 р. ятвяги повоювали розташовані неподалік Охож і Бусовно, літописець висловив жаль, що тоді ще Холм не мав такого оборонного значення, як у пізніші часи, що однак не заперечує спорудження перших Данилових укріплень раніше ятвязького набігу.

Повідомлення 1236 р. значно виразніше натякає на наявність укріплень на Високій Гірці: «Кондратови же ставшоу. кде нынѣ гра(д) Холмь. стоить»⁶³. Навряд чи у цьому повідомленні літопису слід вбачати просту випадковість. На наш погляд воно

свідчить, що мазовецький князь розташував свій табір біля Данилових укріплень на холмському узвишші.

У цьому зв'язку виникає запитання: що саме називали Холмом руські книжники, автори літопису? Серед місцевих жителів Холмом називався пагорб, що височів над сільським поселенням доданилового часу: «и видѣ мѣсто красно. и лѣсно на горѣ. ѿбьходящоу ѿкругъ его полю. и вопроша тоземѣць. како именуется мѣсто се. ѿни же рекоша Холмъ емоу. имя есть»⁶⁴. Для Данила ж (і літописця) цей пагорб ще не Холм, а просто місце: «и возлюбивъ мѣсто то. и помысли да сожижеть на немъ градець малъ»⁶⁵. Наскільки можна гадати, цей «градець малъ» для літописця також ще не був власне містом Холмом. В оповіданні 1259 р. він застосує назву Холм лише до міста, що постало у 1240-х роках⁶⁶. Під 1240 р.⁶⁷ літопис називає Холмом збудований до монгольської навали «градъ иньи»: «Ростислав же Володимѣричъ. приде к Данилоу во Холмъ. ѿдержаль бо бѣаше Бѣ. ѿ(т) безбожны(хъ) Татаръ»⁶⁸. Очевидно, що і 1238 р., вперше побіжно вказуючи на існування міста під назвою Холм, літописець мав на увазі саме «градъ иньи», не удостоюючи цією назвою укріплення першого «градца малого».

Відтак, уважне прочитання тексту Галицько-Волинського літопису дає усі підстави стверджувати, що в період з 1237 р. по 1241 р. у Холмі Данило Романович споруджував уже другу чергу укріплень — «градъ иньи». Спорудження ж перших укріплень на холмському узвишші — «градца малого» — слід відносити до 1220-х років.

Підсумовуючи здійснений у статті аналіз літописних згадок про Данилів Холм, слід зазначити їхню фрагментарність та побіжність у тій частині, де йдеться про закладення міста. Назагал джерело дає змогу говорити про два періоди заснування-розбудови міста, що мали місце перед 1241 р. Перший етап, що вилився у закладення «градца малого» на Холмському узвишші, розпочався у 1220-х роках. Другий етап — спорудження «града иного» можна віднести до 1237–1241 років. Саме відтоді літописець починає систематично згадувати місто під назвою Холм.

Додаток № 1

ЗГАДКИ ПРО ХОЛМ
У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ*

п/п	Дата, під якою згадано місто	№ стовпця	Кількість згадок міста на стовпці
1	1223 р.	740	2
2	1235 (1236) р.	775	1
3	1235 (1238) р.	777	2
4	1240 (1241) р.	789	1
5	1243 (1242) р.	794	2
6	1245 (1243) р.	796	1
7	1248 (1234) р.	799	1
8	1249 (1245) р.	805	1
9	1254 (1253) р.	826	2
10	1255 (1254) р.	830	1
11	1259 (1255) р.	840	1
12	1259 (1256-59) р.	841	1
13	1259 (1256-59) р.	842	3
14	1259 (1256-59) р.	844	1
15	1260 (1256-59) р.	845	1
16	1261 (1259) р.	849	1
17	1261 (1259) р.	851	2
18	1262 (1263/64) р.	858	1
19	1264 р.	862	1
20	1268 (1266) р.	864	1
21	1272 (1269) р.	870	1
22	1281 (1280) р.	884	1
23	1284 (1287) р.	895	1
24	1288 (1287) р.	911	1
25	1288 (1287) р.	913	1

* Усі підрахунки у цій таблиці зроблені на основі видання Іпатіївського літопису 1998 р. (Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Москва, 1998. — Т. 2.), що є репринтом здійсненого Археографічною комісією під керівництвом Олексія Шахматова видання 1908 р. (Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — С.-Петербургъ, 1908. — Т. 2.: (Издание второе)). У стовпці з датою згадки Холма вказано дві дати: перша — літописна, друга — відкоригована дата за М. Грушевським (Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки наукового товариства імени Шевченка. — Львів, 1901. — Т. ХLI. — С. 1–72). Коли дати співпадають — подається лише одна. Номери стовпців вказані за виданням 1998 р.

- ¹Susza J. Phoenix tertiatio redivivus, albo obraz starożytny chełmski Panny y Matki Przenajświętszej, sławą cudownych swoich dzieł po trzecie ożyły. — Zamość, 1684. — S. 33, 46–47; Encyklopedia Powszechna. — Warszawa, 1861. — Т. 5. — S. 203; Хрущевичъ Г. Городъ Холмъ // Памятники русской старины в западныхъ губернияхъ. — СПб., 1885. — Вып. 7: Холмская Русь. — С. 19; Будиловичъ А. Чудотворная икона пресвятой Богородицы въ г. Холме // Памятники русской старины. — Вып. 7. — С. 68; Січинський В. Місто Холм. — Краків, 1941. — С. 5.
- ²Докладніше про цей аспект дискусії щодо виникнення княжого Холма див.: Баран О. Ранньомодерна книжна традиція про Холм XI століття // Ruthenica. — К., 2005. — Т. IV. — С. 98–114.
- ³Буко А., Дзеньковський Т., Голуб С. Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок (резюме) // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Львів, 2001. — С. 187–189; Gołub S., Gurba J. Archeologia o początkach Chełma // Chełm i chełmskie w dziejach. — Chełm, 1996. — S. 13–25; Gołub S. Nadzory archeologiczne na Górcie Katedralnej w Chełmie, stan. 1. // Informator o badaniach archeologicznych w województwie Chełmskim w 1992–1993 roku. — Chełm, 1996. — Nr. 7. — S. 65–68; Tenże. Pozostałości osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza w centrum miasta Chełma // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. — Chełm, 1997. — S. 83–98; Ruskowska U. Późnośredniowieczna wieża murowana w Chełmie-Bielawinie // Chełm i chełmskie w dziejach. — Chełm, 1996. — S. 45–64.
- ⁴Ипатіевская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей (далі — ПСРЛ). — СПб., 1843. — Т. II. — С. 1–227.
- ⁵Шараневичъ И. Изслѣдованіе на поли отечественной географии и истории // Литературный сборникъ, издаваемый Галицко-русскою матицею. — Львовъ, 1869. — Вып. I и II. — С. 104–105.
- ⁶Карамзин Н. Исторія государства Россійскаго, въ трехъ книгахъ, заключающихъ въ себе двенадцать томовъ, съ полными примечаніями. — СПб., 1842. — Кн. 1., т. 3. — Примечание къ тому III, главе III № 113. — Стб. 52.
- ⁷Погодинъ М. Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о Русской исторіи. — Москва, 1850. — Т. IV. — С. 61; Костомаровъ Н. Лекціи по русской исторіи. — СПб., 1862. — Ч. I: Источники русской исторіи. — С. 49.
- ⁸Лонгиновъ А. Червенскіе города. Историческій очеркъ, въ связи съ этнографіей и топографіей Червонной Руси. — Варшава, 1885. — С. 56–57. Втім, слід зазначити, що А. Лонгін в водночас писав: «постройка города (Холма — О. Б.) Данииломъ Романовичемъ вовсе не исключаетъ возможности существованія древняго города Холма еще въ IV или въ V вѣкѣ. Весьма вѣроятно, что на мѣстѣ, гдѣ Данииль построилъ Холмъ, или около него, находилось поселеніе съ такимъ названіемъ» (Там же. — С. 56–57). Таким способом дослідник намагався локалізувати інформацію кількох скандинавських саг, які згадували у Східній Європі місто під назвою Holmgardhیا або в прочитанні дослідника Холмоград (Там же. — С. 54–56).
- ⁹Иловайский Д. Данииль Романовичъ Галицкій и начало Холма // Памятники русской старины в западныхъ губернияхъ. — СПб., 1885. — Вып. 7: Холмская Русь. — С. 2.
- ¹⁰Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1901. — Т. XLI. — С. 1–72.

- ¹¹Його ж. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1992. — Т. 2. — С. 381.
- ¹²У цій праці М. Грушевський користувався виданням Іпатіївського списку літопису 1871 р.: Лѣтопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии. — СПб., 1871.
- ¹³Грушевський М. Історія України-Руси... — Т. 2. — С. 381.
- ¹⁴Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. — Вид. 2-е, змін. і доп. — Львів, 1999. — С. 40; Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. — К., 1985. — С. 154; Його ж. Галицько-Волинський літопис XIII ст. — К., 1993. — С. 34; Його ж. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 240; Його ж. Коментар до літопису // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 222; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 73.
- ¹⁵Котляр М. Коментар до літопису... — С. 222–223.
- ¹⁶Толочко П. Стаття 6731 года Галицко-Волынской летописи и время ее написания // *Ruthenica*. — К., 2005. — Т. IV. — С. 49.
- ¹⁷Smorąg Różycka M. Ruś Halicko-Włodzimierska i Litwa w XIII wieku. Związki polityczne i artystyczne // *Sztuka kresów wschodnich*. — Kraków, 1996. — Т. 2: *Materiały sesji naukowej*. Kraków, maj 1995. — S. 10.
- ¹⁸Та ж сама. *Sztuka cerkiewna Rusi Halicko-Wołyńskiej. Artystyczna symfonia tradycji bizantyńsko-ruskiej i romańskiej* // *Sztuka kresów wschodnich*. — Kraków, 1999. — Т. 4. — S. 16.
- ¹⁹Кучинко М. Волинська земля X — середини XIV ст.: археологія та історія. — Луцьк, 2002. — С. 33.
- ²⁰Александрович В. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права*. м. Володимир-Волинський, 2004 р. — Луцьк, 2004. — С. 3–4.
- ²¹Таку думку одним з перших висловив М. Грушевський. Він доводив її, аналізуючи вміщене під 1223 роком оповідання про володимирських єпископів та перенесення єпископської кафедри з Угровеська до Холма. Через призму сумнівності цих подій у 1223 р. вчений спростовує і саму дату 1223 р., як можливу дату заснування Холма: «...чи можливо, щоб уже 1223 р. катедра була перенесена з Угровеська до Холма? Справа ся мусить обертати ся коло питання про початок Холма, бо про нього галицька літопись не дає виразної звістки, а тільки неясні й суперечливі натяки. З порівняння вказівок Іпат. [...] виходило б, як то звичайно й приймають, що Холм Данило заснував десь в 30-х рр. (коло р. 1237); літописець говорить про се кілька разів, зовсім категорично, і попросту виключає можливість здогаду, що Холм був перед тим. Значить перенесенне єпископської катедри до Холма в 1223 р. неможливе. Супроти того не маємо иншого виходу як прийняти, що історія єпископів — се пізнійша вставка, зроблена без ніякого звязку з текстом» (Грушевський М. *Хронологія подій*... — С. 19).
- ²²Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). — К., 1958. — С. 97.
- ²³Толочко П. Стаття... — С. 52–53.
- ²⁴Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Москва, 1998. — Т. 2. — Стб. 843.

- ²⁵ Там же. — Стб. 777.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Gołub S., Gurba J. *Archeologia...* — S. 16.
- ²⁸ Gołub S. *Pozostałości osadnictwa...* — S. 84.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Там же. — S. 85.
- ³¹ Там же.
- ³² С. Ґолуб висловив думку, що ці знахідки могли б бути наслідком перебування і роботи князівського злотника (Gołub S. *Pozostałości osadnictwa...* — S. 85.). Однак якихось задовільних доказів на користь такого припущення немає.
- ³³ Gołub S. *Pozostałości osadnictwa...* — S. 87.
- ³⁴ Zin W., Grabski W. *Wyniki badań architektonicznych nad wczesnośredniowiecznym Chełmem // Sprawozdanie z Posiedzeń Komisji Oddziału PAN.* — Kraków, 1966. — S. 727–728.
- ³⁵ Gołub S. *Nadzory...* — S. 65.
- ³⁶ Буко А., Дзеньковський Т., Ґолуб С. Холм... — С. 189.
- ³⁷ Раппопорт П. *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников.* — Ленинград, 1982. — С. 107–108; Буко А., Дзеньковський Т., Ґолуб С. Холм... — С. 188–189.
- ³⁸ *Ипатьевская летопись...* — Стб. 842.
- ³⁹ Там же. — Стб. 843.
- ⁴⁰ *Ипатьевская летопись...* — Стб. 843–844 (див. у примітках внизу сторінки видання літопису).
- ⁴¹ Там же. — Стб. 842–843.
- ⁴² Там же. — Стб. 843.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Грушевський М. *Хронологія подій...* — С. 19.
- ⁴⁵ Генсьорський А. *Галицько-Волинський літопис...* — С. 97.
- ⁴⁶ Толочко П. *Статья...* — С. 52–53.
- ⁴⁷ На цю схожість вказує і П. Толочко, вважаючи її аргументом на підтвердження своєї думки, що авторство обидвох оповідань належить одному книжнику (Толочко П. *Статья...* — С. 51).
- ⁴⁸ *Ипатьевская летопись...* — Стб. 842–843.
- ⁴⁹ *Ипатьевская летопись...* — Стб. 739–740.
- ⁵⁰ Там же. — Стб. 799.
- ⁵¹ Там же. — Стб. 798.
- ⁵² Грушевський М. *Хронологія подій...* — С. 31.
- ⁵³ *Ипатьевская летопись...* — Стб. 798.
- ⁵⁴ Там же. — Стб. 798–799.
- ⁵⁵ Там же. — Стб. 799.
- ⁵⁶ Там же. — Стб. 798–799.
- ⁵⁷ Там же. — Стб. 771–774.

⁵⁸ Грушевський М. Хронологія подій... — С. 25.

⁵⁹ Дата за М. Грушевським (Грушевський М. Хронологія подій... — С. 26).

⁶⁰ Ипатьевская летопись... — Стб. 775.

⁶¹ Дата за М. Грушевським (Грушевський М. Хронологія подій... — С. 28).

⁶² Ипатьевская летопись... — Стб. 777.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Там же. — Стб. 842.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же. — Стб. 842–845.

⁶⁷ 1241 р. за М. Грушевським (Грушевський М. Хронологія подій... — С. 29–30).

⁶⁸ Ипатьевская летопись... — Стб. 788–789.